

УДК 37.03:37(09)

**ПРОВІДНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ГУРОВИЧА ТКАЧЕНКА
(1919-1994)****Надія КАЛІНІЧЕНКО (Кіровоград)**

Постановка проблеми у загальному вигляді... Іван Гурович Ткаченко – директор Богданівської середньої школи, науковець, з 1945 року науковий кореспондент Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, кандидат педагогічних наук (1973), ініціатор організації учнівських навчально-виробничих бригад, таборів праці і відпочинку старшокласників, наукових товариств; розробляв актуальні проблеми управління школою, здійснював дослідження у галузі дидактики, талановитий вчений у галузі педагогіки і психології. Його активна реформаторська діяльність в освітній сфері привертала увагу як науковців, так і педагогів-практиків на батьківщині та за її межами. Вона залишається актуальною та значимою в умовах розбудови системи освіти України.

Аналіз досліджень і публікацій... Дослідження діяльності та педагогічної спадщини І.Г.Ткаченка в різний час здійснили Л.Березівська, Т.Філімонова, В.Мадзігон, Г.Левченко, Н.Калініченко, О.Сухомлинська, А.Іванко, О.Філоненко (Максимчук), В.Моцак, А.Постельняк, Б.Хижняк.

Формулювання цілей статті... Серед славетних педагогів українського народу – керівників навчальних закладів, чий талант мужнів і розвивався у вирі шкільного життя, лише одиниці. Серед них наш земляк Іван Гурович Ткаченко. Метою статті є аналіз підходів до вивчення й оцінки педагогічної та громадської діяльності І.Г.Ткаченка.

Виклад основного матеріалу... Життєвий шлях. Іван Гурович Ткаченко (5 лютого 1919 – 26 серпня 1994) – Герой Соціалістичної Праці, заслужений учитель УРСР, кандидат педагогічних наук, директор Богданівської середньої школи, друг і соратник відомого українського педагога-гуманіста В.О. Сухомлинського.

Народився в селі Цибулеве Знам'янського району Кіровоградської області. У 1933 році навчався на робітничому факультеті Кіровоградського педагогічного інституту.

Педагогічну діяльність розпочав 1936 року.

У період Другої світової війни був членом підпільно-диверсійної групи імені Богдана Хмельницького. За участь у партизанському русі Іван Гурович був нагороджений орденом

Червоної Зірки (1945 р.) і медаллю «Партизан Вітчизняної війни» II ступеня (1946 р.).

У 1944-1982 роках працював директором Богданівської середньої школи. З 1945 року – науковий кореспондент Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. З середини 50-х років у республіканських та всесоюзних періодичних виданнях, у збірках статей, що виходили у видавництві «Радянська школа», з'являються перші публікації І.Г.Ткаченка з досвіду роботи педагогічного колективу Богданівської школи.

У 1960 році творча діяльність богданівського директора була відзначена орденом Леніна. У березні 1962 року Івану Гуровичу було присвоєно звання Заслужений вчитель Української РСР.

Протягом 1964-1965 років І.Г.Ткаченко працював над дисертаційним дослідженням на тему «Шляхи і методи вдосконалення політехнічного навчання і трудового виховання старшокласників сільської школи» (науковий керівник – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник УНДІП І.А. Винниченко).

Іван Гурович неодноразово звертався до В.О. Сухомлинського з проханням стати науковим керівником дисертаційного дослідження, радився з ним щодо змісту дисертації, обсягу автореферату тощо. Про це свідчить лист від 28 липня 1970 р. «Автореферат Ваш я прочитав з великою увагою. Це і є справжня наука. Ніяких зауважень на полях автореферату я не робив, тому що суттєвих зауважень немає» [8, с. 1].

Особисте знайомство Івана Гуровича з Василем Олександровичем відноситься до другої половини 40-х років. У своїх спогадах про В.О. Сухомлинського І.Г.Ткаченко зазначає: «Мені, як і моєму поколінню вчителів, випало велике щастя понад чверть століття духовного спілкування з Василем Олександровичем, збагачуватися його ідеями, осмислювати практику багатогранну, своєрідну, неповторну» [7, с. 109].

З 1970 року Іван Гурович здійснював керівництво школою передового досвіду директорів шкіл Кіровоградської області. Він один із перших ініціаторів організації учнівських навчально-виробничих бригад і комсомольсько-молодіжних таборів. У 1971 році видавництвом «Радянська школа» надрукована

його монографія «Трудове виховання старшокласників», яка була логічним результатом десятирічних експериментальних досліджень. Дана книга була відзначена республіканською премією Педагогічного товариства УРСР на честь 50-річчя СРСР [4].

1971 року І.Г.Ткаченку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка».

У 1973 році Іван Гурович захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук в Українському науково-дослідницькому інституті педагогіки.

70-ті роки були надзвичайно плідними в педагогічній діяльності богданівського директора. Одна за одною з'являються друком його книги. Про високий авторитет директора, визнання його наукових заслуг засвідчує запрошення від Президента АПН СРСР академіка В.М.Столетова виступити з доповіддю на загальному зібранні Академії 13-16 лютого 1973 року. Запрошення вдруге виступити на загальному зібранні Академії педагогічних наук СРСР він отримав на 11-12 грудня 1974 року. У складі делегації Кіровоградської області у березні 1977 року Іван Гурович брав активну участь у роботі четвертого з'їзду учителів Української РСР, а в 1978 році обирався делегатом Всесоюзного з'їзду вчителів [2, с. 89].

Нагороджений медалями «За трудову відзнаку», імені Н.К.Крупської, імені А.С.Макаренка, бронзовою медаллю ВДНГ СРСР.

У період з липня 1979 року по липень 1982 року І.Г.Ткаченко працював старшим науковим співробітником, завідувачим лабораторією з проблем трудового виховання і профорієнтації учнів сільських шкіл НДІ педагогіки УРСР. З 1982 року до останніх днів свого життя він працював доцентом кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С.Пушкіна. Протягом 80-х – початку 90-х років І.Г.Ткаченко здійснив вагомий внесок у розвиток педагогічної науки в Україні. Керуючи лабораторією на базі Богданівської школи, пізніше працюючи доцентом Кіровоградського педінституту, публікує книги, наукові статті, присвячені педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського, багато розмірковує над актуальними проблемами і перспективами розвитку школи.

Життєвий шлях І.Г.Ткаченка закінчився 26 серпня 1994 року. Похований він на кладовищі села Богданівки.

У 2004 році його ім'я присвоєно Богданівській загальноосвітній школі Знам'янського району [1, с. 48-56].

Актуальні проблеми управління школою... Талановиті керівники навчальних закладів, які вносять в шкільне життя красу, інтелігентність, тепло, надійність, формуються у гущі складних дитячих характерів, у сім'ї нелегких учительських особистостей. Саме вони дають лад шкільним проблемам, об'єднують і згуртовують колектив, спрямовують його діяльність на випередження реалій часу, на творчість та інноваційність.

Кілька десятиліть школа з Богданівки не сходила зі сторінок найпопулярніших на той час видань. Про школу, яка стала одним із центрів педагогічної думки, творення школи майбутнього, писали і говорили державні і партійні діячі, відомі вчені, письменники, журналісти.

Директор школи вмів зосереджуватись на головному, концентрувати діяльність колективу на розв'язуванні як поточних, так і перспективних актуальних завданнях. Кожна справа мала своє місце, свою привабливість і свого виконавця. Директор школи був вмілим диригентом у злагодженому поліфонічному оркестрі. Усе було просто, зрозуміло, доцільно, мало розумний зміст і відповідало потребам життя, слугувало загальній користі.

Вибраний шлях боротьби за істину Вчитель не полишав впродовж життя. Глибокі знання, працелюбство, високе розуміння покликання, життєва мудрість, підтримка в колективі, щира повага і захоплення досвідом роботи широкого загалу освітян Богданівської середньої школи вселяли віру в успіх, забезпечували генерування інноваційних ідей і їх реалізацію.

Іван Гурович, маючи яскраві аналітичні здібності, розумів діалектику процесів суспільного розвитку і шкільного життя, вмів детермінувати цілі навчання і виховання.

Центром діяльності директора була робота з педагогічним колективом, з кожним учителем зокрема. Іван Гурович наголошував, що робота з учителем – найважливіша ділянка роботи директора школи, бо саме через учителя втілюються ідеї і завдання по навчанню і вихованню дітей, саме учитель – безпосередній їх виконавець, і тому головним для директора школи є не очікування появи досвіду, а створення його. Він вивчав можливості кожного вчителя, сприяв утвердженню його в професії, зростанню як вчителя-майстра. Саме тому зміст навчально-виховного процесу у Богданівській школі був завжди надзвичайно багатим, а його рівень – зразковим. На базі школи експериментально перевірялися нові навчальні програми. Науково-дослідну роботу тривалий час проводила Академія педагогічних наук СРСР, Науково-дослідний інститут педагогіки України. Слава про педагогічні таланти

богданівських учителів вийшла далеко за межі області. Серед лідерів були Н.С. Ратушна, Л.О. Мініна, О.Н. Головка, А.К. Дубова. Практично кожен вчитель забезпечував інтелектуальний і духовний розвиток вихованців, досягав добрих результатів. Цьому сприяло шанобливе ставлення директора до думок, ідей і запитів учителя, його постійна підтримка і спрямування [3, с. 106].

Він прагнув довести до досконалості всі ділянки шкільного життя. Щодня, коли не був у від'їзді, відвідував два-три уроки, аналізуючи їх, визначав перспективи розвитку вчителя і учнів.

І.Г.Ткаченку належить вагомий доробок з удосконалення *дидактичних умов* ефективності навчання. Відповідальне ставлення до праці, вважав педагог, необхідно і можна виховати з перших років навчання і виховання дітей у початковій школі. Цьому сприяла створена атмосфера виховання любові до знань, постійного прагнення до їх поповнення і збагачення, перетворення знань в переконання. Спільно з колективом були чітко окреслені вимоги до уроків на основі наукової організації праці. З них ми виокремлюємо наступні:

– Єдність наукових і психологічних домінант уроку на основі чуттєвого і логічного пізнання.

– Створення проблемних ситуацій на всіх етапах уроку, особливо при вивченні нового матеріалу. Організація дослідницької діяльності учнів.

– Застосування дидактичного принципу в навчанні має відповідати такій схемі процесу пізнання: конкретне (образ), абстрактне (загальне), суттєві ознаки образу (практичне); поняття, закон, правило, збагачене і перевірене практикою.

– Диференціація в навчанні з врахуванням індивідуальних особливостей учня, спрямована на його розвиток.

– Використання трьох видів самостійних робіт на уроці у такій послідовності – практичні, пізнавальні і творчі.

– Домашнє завдання має повторювати увесь процес і зміст уроку: вправи і задачі відповідно до рекомендованих зразків, завдання пошукового характеру, завдання по конструюванню і моделюванню.

Працюючи над структурою уроку, добираючи види навчальних завдань, розміщуючи їх на логічних етапах уроку, – наголошує І.Г.Ткаченко, – учитель повинен пам'ятати, що чуттєве пізнання і абстрактне мислення єдині, їх спільною основою є практика [6, с. 13].

Учителька початкових класів Н.С.Ратушна успішно працювала протягом трьох років за новими експериментальними програмами у 1-3

класах і виокремила фактори, які позитивно впливають на якість знань учнів, виховання сумлінного ставлення до праці у процесі уроків, зокрема на уроках математики. Кожен учень оформляв збірник задач з математики, до якого записували найбільш вдало складені задачі (15-20 задач); розширювалася сфера застосування теоретичних знань під час практичних робіт по дереву у шкільній майстерні (виготовлення з фанери і картону геометричних фігур); проводились екскурсії на виробництво для ознайомлення і збору даних для складання задач. Використані методичні прийоми сприяли вихованню інтересу до знань, зокрема математики, їх ефективність засвідчував високий рівень знань учнів і загальна математична культура [3, с. 106-111].

Педагог-новатор розглядав урок як джерело наукової інформації, що містить повний обсяг знань, оволодіння якими формує науковий світогляд учнів і готує їх до трудової діяльності; як синтез «мислі учителя», продукт його всебічної підготовки з використанням першоджерел та поточної інформації.

В основу авторської концепції покладені такі закономірності: взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку учня; єдність навчання і виховання; перехід навчання в самонавчання, а виховання у самовиховання.

Урок не тільки процес навчання, а й процес пізнання – утверджував власною творчою лабораторією І.Г.Ткаченко. Він збільшував кількість видів наукової інформації і майстерно використовував слово учителя, експеримент, лабораторні роботи, виробництво, поточну інформацію, кіно, радіо, телебачення. Забезпечував на уроці двосторонню діяльність учителя, який навчає, і учня, який вчиться; єдність теорії і практики у процесі реалізації навчальних завдань. І.Г.Ткаченко збільшував обсяг самостійних робіт у навчальному процесі, особливо з предметів політехнічного циклу. У кожній самостійній роботі передбачав формування практичних умінь і навичок загального і конкретного характеру, які мали загальноосвітнє значення, зв'язок з трудовою підготовкою. Це практичні, пізнавальні, творчі завдання. Він підсилював міжпредметні зв'язки, шукав шлях активізації навчальної трудової діяльності учнів, спонукав учителів до самоосвітньої роботи. Особливу увагу І.Г.Ткаченко приділив розробці методики уроків формування вмінь і навичок (уроків тренувальних вправ), уроків-семінірів, контролюючо-залікових уроків.

Учителі використовували у навчально-виховному процесі на уроках фізики, хімії, біології, виробничого навчання демонстраційний експеримент, лабораторні і практичні роботи, спостереження учнів у процесі навчально-

виробничої практики, проведення і наукове обґрунтування виробничих дослідів, розв'язування задач з виробничим змістом.

Як бачимо, ще у 80-ті роки І.Г.Ткаченко сміливо долав стереотипи у навчанні, випробовував принципово нові дидактичні підходи до уроку, з елементами проблемного навчання, використовував диференціацію та індивідуальні завдання. Будучи «генератором» ідей, вмів і творчо керував шкільним колективом, створював умови для пошукової роботи вчителів, сприяв їх творчому зростанню.

«Практична участь учителів у проведенні експериментально-педагогічних досліджень, – стверджував він, – є одним з ефективних засобів забезпечення їхньої наукової ерудиції і вдосконалення педагогічної майстерності». Ткаченко наголошує на ролі і місці керівника закладу у плеканні вчителя. «... тільки директор-дослідник може навчити і виховати вчителя-дослідника, тільки вчитель-дослідник може навчити своїх вихованців мистецтву самостійної роботи над першоджерелами наукової інформації» [5, с. 38-39]. Він плідно співпрацював з науковцями Кіровоградського педагогічного інституту, Української сільськогосподарської академії, Науково-дослідних інститутів Києва і Москви.

У Богданівській школі була створена *ефективна система трудового виховання школярів*. Центром цієї системи була діяльність учнівської навчально-виробничої бригади, якою директор гордився. Адже вона була однією з перших в Україні і краща у колишньому Радянському Союзі.

Виокремимо визначальні складові системи: наукові засади діяльності учнівської виробничої бригади; чітка конкретизація змісту трудового виховання у процесі вивчення природничо-математичних наук, в організації позакласної роботи – гуртках, секціях, наукових товариствах; у процесі колективної та індивідуальної праці в умовах сільськогосподарського виробництва, в колективі раціоналізаторів-наставників; трудове виховання в сім'ї.

Види сільськогосподарської праці добиралися відповідно до віку учнів, їх здоров'я, пізнавальних інтересів, сприяли розвитку їх природних задатків і здібностей. Шкільне життя було багате на традиції та ритуали: свята першої борозни, врожаю, «Змолоду честь трудову бережи», естафета трудових поколінь, посвячення учнів у хлібороби, долучення до руху учнівської і студентської молоді за економію та бережливість.

Тема наукової організації дитячої праці, її виховного потенціал розкриті в кандидатській дисертації І.Г.Ткаченка, у книзі «Трудове виховання старшокласників» (1971), численних

публікаціях та доповідях і виступах на науково-практичних конференціях і семінарах різних рівнів.

Його дружба і співпраця з відомими вченими: Є.С.Березняком, В.І.Чепелевим, Г.С.Костюком, О.О.Хмурою, С.У.Гончаренком і особливо з В.О.Сухомлинським збагачували інтелектуально і духовно, давали наснагу, породжували новаторські ідеї.

Івана Гуровича у Кіровоградському обласному інституті удосконалення вчителів вважали талановитим методистом-наставником. Кабінет школознавства у 1970 році вивчив досвід його управлінської діяльності й узагальнив у буклеті під назвою «Наставник учителів». З метою вивчення і впровадження його досвіду вже у 1971 році була створена обласна школа передового педагогічного досвіду директорів опорних шкіл області. Її слухачами стали 35 кращих керівників шкіл, які проявляли інтерес до інноваційних процесів в освіті, до впровадження досягнень науки у навчально-виховний процес.

Перспективний план роботи школи був розрахований на два роки. Перше п'ятиденне заняття відбулося у грудні 1971 року на базі Богданівської середньої школи, відомої на Кіровоградщині і далеко за її межами самобутнім досвідом, прекрасними традиціями, новаторськими починаннями. Керівники шкіл слухали лекції Івана Гуровича, відвідували й аналізували уроки, позакласні виховні заходи, брали участь у різних формах методичної роботи, спілкувалися з учителями і учнями, обмінювалися досвідом. Директор школи прочитав слухачам цнкл лекції: «Наукові основи управління школою», «Методи навчання і проблеми сучасного уроку», «Методика проблемного навчання», де мистецьки поєднувалися наука і практика, розкривалися теоретичні засади управління навчальним закладом та досвід керівництва роботою педагогічного колективу. Всі уроки директора, його заступників, учителів були відкритими і слухачі мали можливість задовольняти свої запити. І.Г.Ткаченко, рекомендуючи уроки для відвідування, емко характеризував особливості індивідуальної творчої лабораторії кожного вчителя, радив звернути увагу на актуальні, інноваційні аспекти його діяльності. Слухачі обласної школи були в захопленні від почутого і побаченого на уроках і, підсумовуючи заняття, відзначили високий рівень професійної майстерності вчителів, використані методичні прийоми активізації пізнавальної діяльності школярів, вміння створити ситуацію успіху, формувати культуру розумової праці, розвивати здібності учнів на основі диференціації та індивідуалізації навчання з урахуванням

реальних можливостей кожної особистості [3, с. 20].

На наступних заняттях директори шкіл розглядали проблеми управління виховною роботою. Іван Гурович виступив з лекціями: «Система позакласної роботи в школі», «Спільні дії школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей», «Шкільні традиції». Слухачі ознайомилися із системою виховної роботи школи, діяльністю наукових товариств «Знання і праця», «Юні дослідники», предметних гуртків, учнівської виробничої бригади, постійнодіючої виставкою учнівських творчих робіт (різьблення по дереву, інтарсія, художня аплікація, м'яка іграшка).

Директори шкіл мали можливість спостерігати за професійними управлінськими діями І.Г.Ткаченка в різних ситуаціях: відвідування і аналіз уроків, проведення наради при директорові і засідання педагогічної ради, індивідуальних співбесід з вчителями і учнями, участь у різних формах методичної роботи, презентація досвіду роботи вчителя та педагогічного колективу.

Реалізація програм перших занять обласної школи збагатила слухачів інноваційними ідеями і технологіями управлінської лабораторії І.Г.Ткаченка. Серед них:

– чітке, науково обґрунтоване планування роботи школи;

– досвід реалізації загальношкільної проблеми;

– ефективне управління професійним становленням молодих учителів, розвитком творчої лабораторії кожного вчителя;

– залучення майстрів педагогічної праці до наукового пошуку, участі в експериментальній роботі.

У шкільному колективі створювалася атмосфера співтворчості, взаємопідтримки, довіри.

Наступні заняття обласної школи передового педагогічного досвіду проводилися на базі опорних шкіл, очолюваних слухачами. Завідувач кабінету школознавства Антоніна Іванівна Постельняк спільно з І.Г.Ткаченком ретельно моделювали кожне заняття, визначали проблематику лекцій, практикумів, дискусій, творчих завдань. Змістовні пам'ятні заняття були проведені на базі шкіл № 16 і № 34 м. Кіровограда (директори Б.А.Торяник і В.М.Нестеренко), Гайворонської СШ № 5 (директор А.Б.Резнік), Сосонівської СШ (директор С.Г.Максютін), Маловисківської СШ № 3 (директор Г.М.Перебийніс), Новгородківської СШ № 2 (директор П.Ф.Козуль), Новомиргородської СШ № 2 (директор К.Л.Чернуха), середньої школи № 2

м. Олександрії (директор О.П.Руденко) та інших.

Іван Гурович вникав у зміст і підготовку кожного заняття, консультував директорів опорних шкіл, завжди давав предметні поради. Маючи непересічний педагогічний талант, він виділяв у роботі кожного педагогічного колективу провідні, ефективні напрями роботи, вчив безпосередньому спостереженню педагогічних явищ, їх аналізу, узагальненню, виокремленню перспективного досвіду. Він був прикладом самовдосконалення: мав енциклопедичні знання, широку ерудицію, потужний інтелект, відкритість до творчих пошуків, експериментування, самоаналізу.

А.І.Постельняк зазначає: «Систематичні заняття школи, постійне спілкування з її керівником, збагачення досвідом стали для кожного слухача і для мене особисто справжньою академією майстерності, творчості, гуманізму» [3, с. 63]. За підтримки І.Г.Ткаченка слухачі обласної школи з проблем управлінської майстерності захистили кандидатські дисертації: І.А.Шевченко, Г.К.Настас'єв, Н.А.Калініченко, М.П.Лебедик, М.В.Даниленко, В.Б.Просвіріна та інші.

І.Г.Ткаченко брав активну участь у житті освітян регіону, України і колишнього СРСР. Виступав на конференціях і семінарах, брав участь у творчих дискусіях, виступав з лекціями перед слухачами курсів, активно публікувався в педагогічній та партійній пресі. Спектр його інтересів був досить широкий: формування творчого шкільного колективу, управління навчально-виховним процесом, об'єднання зусиль школи, сім'ї і громадськості у вихованні учнівської молоді, формуванні їх активної життєвої позиції. Його виступи і публікації завжди мали наукове підґрунтя, логічну виваженість і завершеність, практичну спрямованість.

У Богданівській школі Ткаченко створив систему становлення вчителя-майстра, вчителя-дослідника у сприятливих умовах для його професійного вдосконалення, самоосвіти і саморозвитку. Йому був притаманний демократичний, партнерський стиль управління, увага і повага до кожного.

Іван Гурович постійно звертався до педагогічних ідей і досвіду В.О.Сухомлинського. У його книгах, статтях розкривалися ідеї його друга і соратника. Залишаються актуальними його праці: «В.О.Сухомлинський і етнопедагогіка народознавства» (1993), «В.О.Сухомлинський про принципи трудового виховання молоді» (1988), «Василь Сухомлинський у моєму житті» (1978) та інші.

Науковий доробок, модель його авторської школи, громадська діяльність займають гідне

місце в історії педагогічної думки, здійснюють свій помітний вплив на формування цінностей сучасної школи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Калініченко Н.А., Перебийніс Г.М. Сучасники В.О.Сухомлинського / Н.А.Калініченко, Г.М.Перебийніс. – Кіровоград, вид-во «Народне слово». – 260 с.

2. Калініченко Н.А. Василь Сухомлинський, Іван Ткаченко, Олександр Захаренко: концепти продуктивної педагогіки / Н.А.Калініченко. Наукове видання. – Кіровоград, «ІМЕКС-ЛТД», 2013. – 188 с.

3. Спогади про І.Г. Ткаченка / Укл. А.Б. Іванко. – Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2004. – 132 с.

4. Ткаченко І.Г. Трудове виховання старшокласників / І.Г.Ткаченко. – К.: Рад. школа, 1971. – 144 с.

5. Ткаченко І.Г. Богданівська середня школа імені В.І.Леніна / І.Г.Ткаченко. – К.: Рад. школа, 1975. – 276 с.

6. Ткаченко І.Г.: навчання, пізнання, творчість / Районний методичний кабінет, м. Знам'янка, 1990. – 26 с.

7. Ткаченко І.Г. В.О. Сухомлинський у моєму житті / І.Г.Ткаченко// Спогади про В.О.Сухомлинського. – К.: Рад. школа. – 1990. – С. 109-116.

8. Лист Сухомлинського Василя Олександровича до Ткаченка Івана Гуровича від 28 липня 1970 р. // Фоїд І.Г.Ткаченка. – 1 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Калініченко Надія Андріївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти Комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Коло наукових інтересів автора: історіографія дослідження освітніх процесів в Україні; концепти гуманної педагогіки Василя Сухомлинського, Івана Ткаченка, Олександра Захаренка.